

تحلیل گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر (امام خمینی (ره))، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری)

۱. عزت اله محمدی: دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران
۲. احمدعلی حسابی*: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران
۳. یوسف امینی: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران
۴. منوچهر کرد زنگنه: گروه جامعه‌شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Ahmadali.Hesabi@iau.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر انجام شد. روش پژوهش، تحلیل گفتمان بود و برای تکمیل تحلیل، به صورت محدود از برخی مفاهیم لاکلائو و موفه، مانند دال تهی، مفصل‌بندی و مبارزه هژمونیک، و برخی ابزارهای فرکلاف، مانند تحلیل واژگان، استعاره‌ها و بینامتنیت، استفاده شد. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شد و واحد تحلیل، گزاره‌های گفتمانی موجود در متون فقهی - سیاسی علماست؛ یعنی عبارت‌ها و استدلال‌هایی که درباره مردم، حکومت، مشروعیت، قانون، ولایت و مشارکت سیاسی بیان شده‌اند. داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری می‌شوند و تحلیل آن‌ها در سه سطح انجام گرفتند. برای افزایش اعتبار پژوهش نیز از استناد مستقیم به متون اصلی، مقایسه دیدگاه‌های مختلف و شفاف‌سازی فرایند تحلیل استفاده می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر، گفتمانی مستقل، دینی و بومی است که از یک سو با استبداد، تمرکز قدرت و حذف مردم مخالفت می‌کند و از سوی دیگر، با دموکراسی سکولار و اراده‌گرایی مطلق انسانی نیز مرزبندی دارد. این گفتمان می‌کوشد میان حاکمیت الهی، شریعت اسلامی، ولایت، عدالت و اراده مردم پیوند برقرار کند. بر این اساس، مردم در اندیشه متفکران مورد مطالعه، نه صرفاً تابع حکومت‌اند و نه منبع مستقل و بی‌قید مشروعیت؛ بلکه رکن تحقق، استمرار، نظارت و کارآمدی حکومت اسلامی به شمار می‌آیند. بنابراین، مردم‌سالاری در اندیشه امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری، به صورت مردم‌سالاری دینی صورت‌بندی شده است؛ الگویی که در آن، دین جهت‌دهنده و ارزش‌بخش نظام سیاسی است و مردم، عامل تحقق، انتخاب، مشارکت و پشتیبانی از آن محسوب می‌شوند. این الگو نشان می‌دهد که فقه سیاسی شیعه در دوره معاصر توانسته است در مواجهه با مفاهیم جدیدی چون دموکراسی، مشارکت و حق تعیین سرنوشت، تفسیری نو و درون‌دینی ارائه دهد و آن را در قالب نظری و نهادی جمهوری اسلامی بازنمایی کند.

کلیدواژگان: مردم‌سالاری، فقه سیاسی شیعه، تحلیل گفتمان انتقادی، انقلاب اسلامی

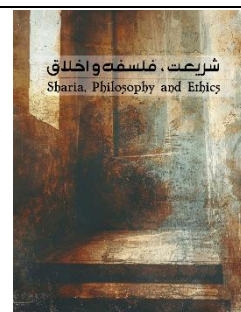
شیوه استناددهی: محمدی، عزت اله، حسابی، احمدعلی، امینی، یوسف، و کرد زنگنه، منوچهر. (۱۴۰۵). تحلیل گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر (امام خمینی (ره))، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۲)، ۱-۱۸.

تاریخ ارسال: ۲۴ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۱ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۸ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ تیر ۱۴۰۵

Discourse Analysis of Democracy in the Political-Jurisprudential Thought of Contemporary Shiite Scholars: Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Shahid Beheshti, and Shahid Motahhari

1. Ezzatollah Mohammadi: PhD Student, Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran
2. Ahmad Ali Hesabi*: Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran
3. Yousef Amini: Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran
4. Manouchehr Kordzangheneh: Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran

*Corresponding Author's Email: Ahmadali.Hesabi@iau.ac.ir

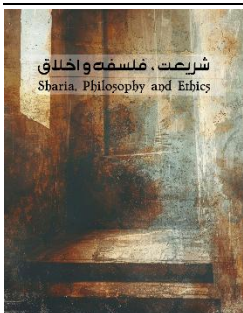
Abstract

The present study was conducted with the aim of analyzing the discourse of democracy in the political-jurisprudential thought of contemporary Shiite scholars. The research method was discourse analysis, and to complement the analysis, limited use was made of some concepts proposed by Laclau and Mouffe, such as the empty signifier, articulation, and hegemonic struggle, as well as some of Fairclough's tools, including the analysis of vocabulary, metaphors, and intertextuality. Sampling was purposive, and the unit of analysis consisted of discursive propositions found in the scholars' jurisprudential-political texts; that is, statements and arguments concerning the people, government, legitimacy, law, guardianship, and political participation. The data were collected through documentary and library research, and their analysis was carried out at three levels. To enhance the validity of the study, direct reference to the primary texts, comparison of different viewpoints, and clarification of the analytical process were employed. The findings indicate that the discourse of democracy in the political-jurisprudential thought of contemporary Shiite scholars is an independent, religious, and indigenous discourse that, on the one hand, opposes despotism, concentration of power, and the exclusion of the people, and, on the other hand, demarcates itself from secular democracy and absolute human voluntarism. This discourse seeks to establish a relationship among divine sovereignty, Islamic Sharia, guardianship, justice, and the will of the people. Accordingly, in the thought of the scholars examined, the people are neither merely subjects of the government nor an independent and unconditional source of legitimacy; rather, they constitute a pillar of the realization, continuity, supervision, and efficiency of Islamic government. Therefore, democracy in the thought of Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Shahid Beheshti, and Shahid Motahhari is formulated as religious democracy; a model in which religion provides direction and values to the political system, while the people function as the agents of its realization, election, participation, and support. This model demonstrates that contemporary Shiite political jurisprudence has been able, in confronting modern concepts such as democracy, participation, and the right to self-determination, to provide a novel and intra-religious interpretation and to represent it within the theoretical and institutional framework of the Islamic Republic.

Keywords: *democracy, Shiite political jurisprudence, critical discourse analysis, Islamic Revolution*

How to cite: Mohammadi, E., Hesabi, A. A., Amini, Y., & Kordzangheneh, M. (2026). Discourse Analysis of Democracy in the Political-Jurisprudential Thought of Contemporary Shiite Scholars: Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Shahid Beheshti, and Shahid Motahhari. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(2), 1-18.

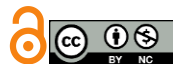

Submit Date: 15 March 2026

Revise Date: 11 June 2026

Accept Date: 18 June 2026

Publish Date: 22 June 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The present study examines the discourse of democracy in the political-jurisprudential thought of contemporary Shiite scholars, with particular emphasis on Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Shahid Beheshti, and Shahid Motahhari. The problem addressed in this research arises from the fact that democracy, despite its apparent global dominance as a political ideal, has never possessed a single fixed meaning across all societies. In modern political thought, democracy has generally been associated with popular participation, institutional accountability, electoral competition, public representation, and mechanisms for limiting political power (1, 3). However, the historical experience of modern states shows that democracy is also a contested and context-dependent concept whose meanings are shaped by the cultural, religious, institutional, and historical conditions of each society (12, 13). In Iran, the question of democracy cannot be studied apart from the long-standing encounter between religious tradition and modern political demands. From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution of 1979, Iranian political history has been marked by debates over law, despotism, popular sovereignty, religious authority, political representation, and the limits of governmental power (5, 18). Accordingly, this study argues that the discourse of democracy in contemporary Shiite political jurisprudence should not be reduced either to a mere imitation of Western liberal democracy or to a purely traditional rejection of popular participation. Rather, it must be understood as a historically situated and discursively constructed attempt to redefine the relation between divine sovereignty, Islamic law, political guardianship, justice, and the will of the people.

The theoretical foundation of the study is based on the assumption that democracy is not merely a formal governmental arrangement, but a discursive field in which competing meanings of legitimacy, participation, law, freedom, and authority are articulated. In the modern political literature, democracy is commonly defined through such elements as public participation, free competition, accountability, and the possibility of peaceful change in political leadership (1, 3). Yet political theorists have also distinguished between minimal, procedural, maximal, liberal, participatory, and substantive models of democracy, each of which emphasizes different dimensions of collective self-rule, institutional representation, or ethical-political development (13, 14). From this perspective, the entry of democracy into the Islamic and Shiite intellectual context generates fundamental questions: Does political legitimacy derive from the will of the people or from divine command? What is the position of the jurist in the political order? How should the relationship between public law and Sharia be defined? What role do people play in the establishment, supervision, continuation, and reform of government? The concept of “religious democracy” has emerged in Iranian political thought as an attempt to answer these questions by linking the role of the people in political life with the theological and jurisprudential foundations of Islamic legitimacy (7, 17). In this framework, the people are neither passive subjects of authority nor an unrestricted and autonomous source of legitimacy; rather, they are understood as essential agents in the realization, continuity, accountability, and efficiency of Islamic government. Therefore, religious democracy is conceptually distinct from secular liberal democracy, because it locates popular will within a normative horizon defined by divine guidance, justice, Sharia, and public responsibility.

Methodologically, the study employed critical discourse analysis as its main research approach. To deepen the analytical process, selected concepts from Laclau and Mouffe, including empty signifier, articulation, chain of equivalence, and hegemonic struggle, were used in a limited and supplementary manner, together with selected tools associated with Fairclough’s approach, such as lexical analysis, metaphor analysis, intertextuality, and the study of discursive practice. The research sample was selected purposively and consisted of influential political-jurisprudential texts, speeches, writings, and conceptual formulations attributed to the selected Shiite scholars. The unit of analysis was the discursive proposition, meaning those statements and arguments in which concepts such as people, government, legitimacy, law, guardianship, justice, freedom, participation, and

political authority were defined, connected, contrasted, or re-signified. The data were collected through documentary and library-based study, and the analysis was carried out at three interconnected levels: the textual level, which examined keywords, conceptual patterns, metaphors, and semantic oppositions; the contextual level, which interpreted the texts in relation to their historical, intellectual, and political conditions of production; and the social level, which explored the relationship between these discourses and broader structures of power, religious authority, state formation, revolutionary transformation, and institutionalization. This design was especially appropriate because the study did not seek merely to summarize the political opinions of individual scholars, but to identify how “democracy” and “people’s rule” were discursively reconstructed within contemporary Shiite political jurisprudence. The validity of the analysis was strengthened through direct reliance on primary texts, comparison of multiple viewpoints, explicit clarification of the analytical procedure, and attention to the broader intellectual debates on democracy, civil society, political development, and democratization in Iran (9, 11, 19).

The findings indicate that Shahid Beheshti and Shahid Motahhari played a decisive role in the positive and theoretical articulation of religious democracy as an alternative discourse. In Beheshti’s thought, religious democracy is articulated through a semantic network that connects justice, human dignity, freedom, social responsibility, anti-domination, moderation, and institutional participation. His discourse is hegemonic in the sense that it does not remain at the level of abstract moral theory, but moves toward institutionalization through legal, constitutional, and social mechanisms. Beheshti’s central strategy is the articulation of religious values with civic participation: religion is not represented as a justification for authoritarian rule, but as the ethical and normative foundation of a political order in which human beings possess dignity, responsibility, and the capacity for conscious participation. His discourse also constructs liberal democracy as a significant “other,” not through a complete rejection of popular participation or civil rights, but through criticism of secularism, individualism, inequality, and moral neutrality. By contrast, Motahhari’s discourse can be understood as a “third discourse” positioned against both religiously justified despotism and secular liberal democracy. He rejects the claim that democracy necessarily requires secularization, while also refusing any interpretation of religion that eliminates public choice, freedom, and human responsibility. In his view, freedom, justice, and participation are meaningful when they are connected to monotheism, human nature, moral growth, and divine justice. Thus, Motahhari separates the source of ultimate legitimacy from the method of exercising political authority: legitimacy is rooted in divine truth, but the realization of government requires public acceptance, awareness, and participation. This dual formulation provides a crucial theoretical basis for the later institutional model of religious democracy in the Islamic Republic (7, 10).

The analysis also shows that Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei transformed religious democracy from a theoretical discourse into a revolutionary, institutional, and comparative political model. In Imam Khomeini’s thought, democracy is redefined through the concept of the Islamic Republic, which combines Islamic normativity with public participation. His discourse emerged in a highly conflictual field marked by the authoritarian monarchical discourse, Marxist materialist discourse, and Western liberal discourse. Against the monarchical discourse, he emphasized the people as historical agents rather than subjects; against Marxism, he grounded justice and liberation in Islam rather than materialist class struggle; and against liberal democracy, he argued that genuine freedom and public participation could be realized within an Islamic political framework. In this discourse, the people are central to the establishment and continuation of government, while Islam provides the normative foundation and ultimate orientation of the political system. Ayatollah Khamenei’s discourse further develops this model by presenting religious democracy as an indigenous, institutionalized, and globally relevant alternative to liberal democracy and socialism. His critique of liberal democracy is not limited to theoretical disagreement, but is connected to historical and sociopolitical examples such as inequality, colonial domination, moral crisis, and the perceived decline of Western democratic

legitimacy. In his discourse, religious democracy is based on two inseparable foundations: reliance on the people's vote and reliance on Islamic Sharia. Accordingly, elections, public participation, consultation, political presence, and social responsibility are not treated as borrowed Western mechanisms, but as elements compatible with and rooted in Islamic political logic. This articulation enables the discourse of religious democracy to present itself not merely as a defensive response to modern democracy, but as a positive model of political order capable of combining popular agency, religious normativity, justice, independence, and institutional continuity (4, 6, 16, 17).

In conclusion, the study demonstrates that the discourse of democracy in the political-jurisprudential thought of contemporary Shiite scholars is an independent, religious, and indigenous discourse that simultaneously rejects political despotism, concentration of power, and the exclusion of the people, while also distancing itself from secular democracy and absolute human voluntarism. The central finding is that Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, Shahid Beheshti, and Shahid Motahhari all formulate democracy as religious democracy, although each articulates this central signifier through a distinct conceptual network. In Imam Khomeini's discourse, religious democracy is connected to the Islamic Republic, guardianship of the jurist, political duty, and the vote of the people. In Ayatollah Khamenei's discourse, it is connected to Islamic system-building, elections, public participation, and critique of liberal democracy. In Beheshti's thought, it is linked to human dignity, justice, freedom, responsibility, and institutionalization. In Motahhari's thought, it is articulated through freedom, justice, human choice, anti-despotism, and the critique of secular democracy. The overall conclusion is that contemporary Shiite political jurisprudence has developed a novel intra-religious interpretation of modern concepts such as democracy, participation, accountability, and the right to self-determination. In this model, religion provides the political system with direction and value, while the people function as the agents of realization, election, participation, supervision, and support. Thus, religious democracy is neither a simple adaptation of Western democracy nor a rejection of popular rule, but a distinctive discourse that seeks to organize political power through the simultaneous recognition of divine sovereignty, Islamic law, justice, guardianship, and the active role of the people.

با شکل‌گیری اندیشه سیاسی مدرن، پرسش از شیوه مطلوب اداره جامعه و چگونگی مهار قدرت سیاسی به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های متفکران سیاسی تبدیل شد. در این میان، دموکراسی یا مردم‌سالاری به تدریج به عنوان الگویی برای توزیع قدرت، مشارکت شهروندان، پاسخ‌گو کردن حاکمان و امکان عزل آنان مطرح گردید. اهمیت دموکراسی تنها در انتخاب حاکمان نیست، بلکه در فراهم کردن سازوکاری برای جلوگیری از تمرکز قدرت و کاهش امکان فساد سیاسی نهفته است (1). از این منظر، دموکراسی بیش از آنکه صرفاً شکلی از حکومت باشد، روشی برای سامان‌دهی زندگی جمعی و تنظیم رابطه میان قدرت سیاسی و شهروندان است (2). همچنین، در تعریف نهادی دموکراسی، پاسخ‌گویی حاکمان در برابر شهروندان و رقابت میان نیروهای سیاسی از ارکان اصلی آن به شمار می‌آید (3).

با وجود گسترش ادعاهای دموکراتیک در جهان معاصر، تجربه‌های تاریخی نشان داده‌اند که مفهوم دموکراسی در همه جوامع معنایی واحد و یکسان ندارد. بسیاری از نظام‌های سیاسی، حتی در شرایطی که فاصله زیادی با معیارهای دموکراتیک دارند، خود را دموکراتیک معرفی می‌کنند؛ امری که نشان‌دهنده شکاف میان ادعای دموکراسی و تحقق واقعی آن است (1). از سوی دیگر، گزارش‌های جهانی درباره وضعیت آزادی‌های سیاسی، از جمله گزارش فریدم هاوس، از تداوم رکود و عقب‌گرد در روندهای دموکراتیک در سطح جهان حکایت دارند (4). این وضعیت نشان می‌دهد که دموکراسی، اگرچه به یکی از مفاهیم مسلط اندیشه سیاسی جدید تبدیل شده، اما تحقق و معنای آن در هر جامعه وابسته به زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و دینی همان جامعه است.

بر همین اساس، بررسی مردم‌سالاری در جامعه‌ای مانند ایران، بدون توجه به زمینه‌های دینی و فقهی آن، تحلیلی ناقص خواهد بود. ایران معاصر از دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تلاقی سنت دینی با مطالبات جدید سیاسی بوده است. مسئله استبداد، تمرکز قدرت و ضرورت تحدید آن، از مهم‌ترین مسائل تاریخ سیاسی ایران به شمار می‌رود و اندیشه مشروطه نیز تا حد زیادی در واکنش به همین وضعیت شکل گرفت (5). در این دوره، روشنفکران و بخشی از علمای دینی با مشاهده تحولات غرب و بحران ساختار سیاسی ایران، به ضرورت ایجاد قانون، مجلس، مشارکت مردم و محدودسازی قدرت سلطنت توجه کردند. از این رو، نهضت مشروطه را می‌توان نقطه آغاز جدی منازعه نظری و سیاسی درباره نسبت دین، قانون، قدرت و مردم در ایران معاصر دانست.

در این میان، نهاد روحانیت شیعه به عنوان یکی از مهم‌ترین نیروهای اجتماعی و فکری ایران، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به مباحث مربوط به مردم‌سالاری، مشروعیت سیاسی و حدود اختیارات حکومت ایفا کرد. علمای شیعه در مواجهه با مفاهیم جدیدی چون قانون، مجلس، انتخابات، آزادی، برابری و حاکمیت مردم، موضعی یکسان نداشتند. برخی از آنان کوشیدند میان شریعت و نهادهای جدید سیاسی سازگاری ایجاد کنند و از مشارکت مردم در اداره جامعه دفاع نمایند؛ برخی دیگر، با تأکید بر مشروعیت شرعی حکومت و تقدم شریعت بر اراده عمومی، نسبت به مفاهیم جدید سیاسی رویکردی انتقادی داشتند؛ و گروهی نیز اساساً از دخالت مستقیم در سیاست پرهیز می‌کردند (1). این تنوع مواضع نشان می‌دهد که روحانیت شیعه در دوره معاصر دارای گفتمانی واحد و یکپارچه نبوده، بلکه در درون آن گرایش‌های مختلفی درباره نسبت دین و مردم‌سالاری شکل گرفته است.

از منظر نظری، مردم‌سالاری در ادبیات سیاسی جدید معمولاً با مفاهیمی چون مشارکت عمومی، رقابت سیاسی، انتخابات آزاد، پاسخ‌گویی حکومت و امکان گردش قدرت تعریف می‌شود. دال با طرح مفهوم «پلی‌آرشی»، بر دو مؤلفه مشارکت فراگیر و رقابت سیاسی سازمان‌یافته تأکید می‌کند و دموکراسی را نظامی می‌داند که در آن شهروندان امکان اثرگذاری بر تصمیمات سیاسی و به چالش کشیدن حکومت را دارند (6). اشمیتز و کارل

نیز دموکراسی را نظامی می‌داند که در آن حاکمان در برابر شهروندان، از طریق سازوکارهای رقابتی و نمایندگی، پاسخگو می‌شوند (3). با این حال، هنگامی که این مفهوم وارد بستر اندیشه اسلامی و شیعی می‌شود، با پرسش‌هایی بنیادین روبرو می‌گردد: آیا مشروعیت سیاسی از اراده مردم ناشی می‌شود یا از حکم الهی؟ نقش فقیه در نظام سیاسی چیست؟ مردم در انتخاب، نظارت یا عزل حاکمان چه جایگاهی دارند؟ نسبت قانون مصوب مردم با شریعت چگونه تعریف می‌شود؟

در پاسخ به این پرسش‌ها، مفهوم «مردم‌سالاری دینی» در ادبیات سیاسی ایران اهمیت یافته است. این مفهوم بر آن است که می‌توان میان نقش مردم در اداره جامعه و مبانی دینی مشروعیت سیاسی نوعی پیوند برقرار کرد. در این چارچوب، مردم نه صرفاً تابع قدرت سیاسی، بلکه بخشی از فرآیند تحقق حکومت دینی و سامان‌دهی نظم اجتماعی محسوب می‌شوند. برخی پژوهشگران معتقدند مردم‌سالاری دینی را نباید صرفاً تقلیدی از دموکراسی غربی دانست، بلکه باید آن را مفهومی برخاسته از سنت سیاسی اسلام و متناسب با مبانی الهیاتی آن فهم کرد (7). از این منظر، تفاوت اصلی مردم‌سالاری دینی و دموکراسی غربی در منبع مشروعیت و نسبت میان اراده الهی و اراده مردم است. همچنین، برخی دیدگاه‌ها بر این باورند که مردم‌سالاری دینی در سنت شیعی، نه بر فردگرایی سکولار، بلکه بر غایت‌مندی الهی، عدالت، مسئولیت اجتماعی و هدایت جامعه مبتنی است (7).

با وجود اهمیت این موضوع، بخش قابل توجهی از ادبیات موجود درباره دموکراسی و دموکراتیزاسیون، عمدتاً در چارچوب مفاهیم غربی و سکولار صورت‌بندی شده و کمتر به نقش سنت‌های دینی در شکل‌دهی به الگوهای بدیل مشروعیت و مشارکت سیاسی توجه کرده است. در آثار کلاسیک دموکراسی، مانند نوشته‌های راس و کلسن، تمرکز اصلی بر مبانی فلسفی، حقوقی و نهادی دموکراسی در سنت غربی است. همچنین، در برخی پژوهش‌های متأخر، مسئله دموکراسی بیشتر در نسبت با ساختارهای اقتصادی، دولت مدرن یا منابع طبیعی تحلیل شده است؛ برای نمونه، میچل با طرح مفهوم «دموکراسی کرین»، نسبت میان نفت و محدودیت‌های دموکراسی را بررسی می‌کند (8). هرچند این پژوهش‌ها در فهم ابعاد مختلف دموکراسی اهمیت دارند، اما غالباً از تحلیل درون‌دینی و فقهی نسبت میان اسلام، تشیع و مردم‌سالاری غفلت کرده‌اند.

در مطالعات مربوط به ایران نیز، هرچند پژوهش‌های مهمی درباره موانع گذار به دموکراسی، ساختار سیاسی، جامعه مدنی و نقش نخبگان انجام شده است، اما همچنان خلأهایی جدی وجود دارد. برای مثال، بشیریه موانع تاریخی و ساختاری توسعه سیاسی و دموکراسی در ایران را بررسی کرده است (5)، و جلایی‌پور با تفکیک میان علل ساختاری و علل ارادی دموکراسی، بر اهمیت اراده کنشگران سیاسی در فرآیند دموکراتیزاسیون تأکید می‌کند (9). با این حال، پیوند نظام‌مند میان مبانی فقهی - کلامی علمای شیعه و تطور تاریخی مفهوم مردم‌سالاری کمتر به صورت جامع بررسی شده است. برخی پژوهش‌ها نیز بیشتر بر اندیشه یک شخصیت یا یک دوره خاص تمرکز کرده‌اند و از ارائه تصویری تاریخی و تطبیقی از سیر گفتمان مردم‌سالاری در میان علمای شیعه بازمانده‌اند (4، 10).

بر این اساس، پژوهش حاضر تلاش دارد با رویکردی تاریخی - گفتمانی، تحلیل گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر، با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری را مورد بررسی قرار دهد.

مبانی نظری پژوهش

مردم‌سالاری (دموکراسی)

از منظر ریشه‌شناسی، دموکراسی، ترکیب دموس به معنای توده مردم و کراتوس به معنای قدرت/حاکمیت، دلالت بر حق تعیین سرنوشت جمعی توسط خود شهروندان دارد. در پارادایم سیاسی مدرن، این مفهوم به‌مثابه کارآمدترین مکانیسم برای مدیریت مسالمت‌آمیز منازعات اجتماعی و

تجلی اراده عمومی در ساحت حکمرانی هژمونی یافته است (11). با این وجود، دموکراسی بیش از آنکه یک واقعیت ایستا و صلب باشد، مفهومی سیال و چندوجهی است که در بستر تجربیات تاریخی و ساختارهای اقتصاد سیاسی جوامع مختلف، خوانش‌ها و صورت‌بندی‌های متفاوتی به خود می‌گیرد (12).

در ادبیات تخصصی و دایره‌المعارف‌های سیاسی، گونه‌شناسی‌های متعددی از دموکراسی ارائه شده است که برخی جنبه تاریخی و برخی جنبه تئوریک دارند: «دموکراسی مستقیم» (مدل آرمانی آتن باستان مبتنی بر تقنین بی‌واسطه شهروندان)، «دموکراسی مشارکتی» (نظیر الگوی سوئیس با مداخله حداکثری در تصمیم‌سازی)، «دموکراسی صنفی/کورپوراتیستی» (مبتنی بر نقش آفرینی رسمی انجمن‌ها و اصناف در سیاست‌گذاری)، «دموکراسی تناسبی/تسهیمی» (مدل کارآمد برای مدیریت شکاف‌ها در جوامع چندپاره و چندقومی)، «دموکراسی توده‌ای/خلق» (الگویی شبه‌دموکراتیک نظیر آنچه در بلوک شرق تجربه شد)، و «دموکراسی رفراندومی» (مبتنی بر همه‌پرسی‌های مکرر).

نظریه‌پردازان مختلف، معیارها و دوقطبی‌های متفاوتی برای تحلیل دموکراسی ارائه کرده‌اند؛ برتراند راسل معیار «پایداری/ناپایداری» (میزان نهادینگی اجتماعی، نظیر شکنندگی جمهوری وایمار)، آنتونی گیدنز معیار «واقعیت/آرمان» (مبتنی بر رقابت آزاد حزبی و شفافیت انتخاباتی)، و سارتوری معیار «روشی (حداقلی) در برابر ذاتی (حداکثری)» را مطرح می‌سازند. در رهیافت روشی، دموکراسی صرفاً قواعد بازی برای دفع شرّ استبداد است، اما در رهیافت ذاتی، دموکراسی پروژه‌ای برای کمال و شکوفایی ظرفیت‌های انسانی قلمداد می‌شود؛ هرچند تحقق دموکراسی حداکثری، در گرو استقرار پیشین دموکراسی حداقلی است (13).

در یک طبقه‌بندی کلان‌تر، نظریات دموکراسی به دو رهیافت «غایت‌گرا» و «ابزارگرا» تقسیم می‌شوند. غایت‌گرایانی چون کارل کوهن، دموکراسی را مبتنی بر ارزش‌های ذاتی عقلانیت و اجتماع‌گرایی، به مثابه یک هدف غایی می‌ستایند. در مقابل، ابزارگرایانی نظیر کارل پوپر و جوزف شوپیتز، دموکراسی را صرفاً تکنیک و روشی نهادینه برای چرخش نخبگان، جلب آرای عمومی و تغییر دولت‌های ناکارآمد بدون نیاز به خشونت می‌دانند (14). مفهوم «مردم‌سالاری دینی» در بستر جمهوری اسلامی ایران، به دلیل غلبه وجه ابزاری انتخابات، عمدتاً در ذیل پارادایم روشی و حداقلی (دسته دوم) قابل تحلیل است.

دموکراسی حداکثری (لیبرال‌دموکراسی) بر شش ستون هنجاری استوار است: ۱) صیانت از آزادی‌های منفی از طریق تحدید قدرت لویاتان (دولت)؛ ۲) پاسداشت خودمختاری و فردیت؛ ۳) تأکید بر برابری هستی‌شناختی و عقلانی انسان‌ها؛ ۴) پذیرش تکثرگرایی (پلورالیسم) ارزش‌ها و رواداری با دگراندیشان؛ ۵) الزام حاکمیت به پاسخ‌گویی شفاف؛ و ۶) ابتنای مشروعیت سیاسی بر اراده عمومی (13).

جامعه مدنی

جامعه مدنی، قلمرویی خودمختار از حیات اجتماعی، متمایز از حوزه اقتدار دولتی (دولت) و حوزه خصوصی (خانواده) است که شبکه‌ای از نهادها، انجمن‌های داوطلبانه، اصناف و سندیکاها را در بر می‌گیرد. تفکیک مفهومی جامعه مدنی از دولت، محصول فلسفه سیاسی مدرن است که بازتاب‌دهنده گذار از دولت‌های مطلقه به دولت‌های محدود و مشروطه می‌باشد؛ گذاری که خودمختاری حوزه‌های بازار، فرهنگ و حقوق شهروندی را در برابر لویاتان تضمین می‌کند (5).

ظهور و بالندگی جامعه مدنی، اگرچه در نظام‌های دموکراتیک به اوج می‌رسد، اما در برخی سیستم‌های اقتدارگرا نیز به صورت محدود قابل ردیابی است؛ تنها رژیم‌های توتالیتر هستند که با تسخیر تمامی ساحت‌های زیست‌انسانی، هرگونه روزنه را برای تنفس مدنی مسدود می‌سازند. پیش‌شرط‌های بسط جامعه مدنی شامل تکثر کانون‌های قدرت، پذیرش پلورالیسم گروهی، استقلال عمل اصناف، و تضمین چرخش نخبگان است. جامعه مدنی

به‌مثابه یک نهاد ضربه‌گیر و میانجی، مطالبات متکثر و پراکنده شهروندان را تجمیع، سازمان‌دهی و به سیاست‌گذاری‌های عمومی ترجمه می‌کند و بدین‌وسیله، با مهار یک‌تازی حکومت، فرهنگ چانه‌زنی و مدارا را نهادینه می‌سازد (15).

روش پژوهش

روش پژوهش، تحلیل‌گفتمان انتقادی است و برای تکمیل تحلیل، به‌صورت محدود از برخی مفاهیم لاکلاو و موفه، مانند دال تهی، مفصل‌بندی و مبارزه هژمونیک، و برخی ابزارهای فرکلاف، مانند تحلیل واژگان، استعاره‌ها و بینامتنیت، استفاده می‌شود. این مفاهیم کمک می‌کنند تا روشن شود «مردم‌سالاری» در گفتمان‌های مختلف علمای شیعه چگونه با مفاهیمی مانند شریعت، ولایت، عدالت، قانون، شورا، مشروعیت و اراده مردم پیوند خورده و معانی متفاوتی پیدا کرده است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند انجام می‌شود و آثاری انتخاب می‌گردند که از نظر تاریخی و فکری تأثیرگذار بوده و نماینده جریان‌های اصلی اندیشه سیاسی شیعه باشند. واحد تحلیل در پژوهش، گزاره‌های گفتمانی موجود در متون فقهی - سیاسی علماست؛ یعنی عبارت‌ها و استدلال‌هایی که درباره مردم، حکومت، مشروعیت، قانون، ولایت و مشارکت سیاسی بیان شده‌اند. داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری می‌شوند و تحلیل آن‌ها در سه سطح انجام می‌گیرد: سطح متنی، برای بررسی واژگان و مفاهیم کلیدی؛ سطح زمینه‌ای، برای فهم متن در بستر تاریخی و فکری آن؛ و سطح اجتماعی، برای تحلیل نسبت گفتمان‌ها با قدرت، مرجعیت دینی و تحولات سیاسی. برای افزایش اعتبار پژوهش نیز از استناد مستقیم به متون اصلی، مقایسه دیدگاه‌های مختلف و شفاف‌سازی فرایند تحلیل استفاده می‌شود.

یافته‌ها

تحلیل گفتمان انتقادی اندیشه سیاسی شهید آیت‌الله سید محمد حسینی بهشتی: مردم‌سالاری دینی به‌مثابه گفتمان هژمونیک

ایجابی

اندیشه سیاسی شهید آیت‌الله سید محمد حسینی بهشتی درباره مردم‌سالاری دینی، محصول یک فرآیند تاریخی پیچیده از مواجهه نظری و عملی با مسئله حکمرانی در جامعه دینی است که در بستر انقلاب اسلامی ایران و در دیالکتیک مستمر با گفتمان‌های رقیب داخلی و خارجی شکل گرفته است. این اندیشه نه صرفاً مجموعه‌ای از آرای فقهی منفرد و پراکنده، بلکه یک گفتمان منسجم و ساختاریافته است که دارای دال مرکزی، شبکه مفصل‌بندی معنایی، استراتژی‌های غیریت‌سازی، مکانیسم‌های برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی، و کارکردهای هژمونیک خاص خود است. بررسی این اندیشه با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی که بر پایه دستگاه نظری ارنستو لاکلاو و شانتال موفه و نیز نورمن فرکلاف استوار است، امکان درک عمیق‌تر از چگونگی تثبیت مفهوم مردم‌سالاری در دستگاه فقه سیاسی شیعه و تأثیر بسترهای کلان اجتماعی بر غلبه یافتن خوانش ایجابی از آن را فراهم می‌آورد. تحلیل گفتمان انتقادی با فراتر رفتن از سطح ظاهری متن و واکاوی لایه‌های عمیق معنایی، روابط قدرت، و استراتژی‌های برساخت واقعیت اجتماعی، ابزاری دقیق برای فهم نحوه صورت‌بندی و تکامل مفهوم مردم‌سالاری و مشارکت سیاسی در منظومه فکری علمای شیعه فراهم می‌کند. در این فصل، اندیشه سیاسی بهشتی در نه سطح تحلیلی (واژگانی و دلالت‌شناختی، دستوری و فاعلی، بینامتنیت، زمینه‌ای یا بافتی، موقعیت‌یابی گفتمانی، و نظم گفتمانی دوره) مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا نقش این متفکر برجسته شیعی در تثبیت و هژمونیک کردن گفتمان مردم‌سالاری دینی به‌روشنی نمایان گردد.

از منظر تعاملات گفتمانی، بهشتی از سه استراتژی اصلی برای هژمونیک کردن گفتمان خود استفاده کرد که هر یک کارکردی مشخص داشت. استراتژی نخست: مفصل‌بندی، یعنی اتصال دال‌های مختلف به یکدیگر برای ساخت یک زنجیره هم‌ارزی. بهشتی با اتصال دال‌های عدالت، کرامت،

ظلم‌ستیزی، اعتدال و توسعه به دال مرکزی مردم‌سالاری دینی، شبکه معنایی منسجمی ساخت که در آن هر یک از این دال‌ها، دیگری را تقویت می‌کند و معنای کل را غنی می‌سازد. استراتژی دوم: غیریت‌سازی، یعنی تعریف «دیگری» در تقابل با آن و تثبیت هویت خود. بهشتی با برجسته‌سازی کاستی‌های لیبرال‌دموکراسی (حقیرسازی انسان، استثمار، نابرابری، بی‌حسی سیاسی) و استفاده از نقدهای خود‌اندیشمندان غربی، لیبرال‌دموکراسی را به‌عنوان «دیگری» تعریف کرد و در مقابل، مردم‌سالاری دینی را به‌عنوان جایگزینی برتر مطرح ساخت. استراتژی سوم: نهادینه‌سازی، یعنی تبدیل گفتمان نظری به ساختار نهادی و قانونی. بهشتی با نقش محوری خود در تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، توانست گفتمان مردم‌سالاری دینی را از سطح نظریه به سطح واقعیت عینی تبدیل کند. این نهادینه‌سازی، مهم‌ترین عامل دوام و استمرار گفتمان بهشتی است؛ زیرا آن را از یک ایده انتزاعی به یک تجربه زیسته تبدیل کرد.

جدول ۱. تحلیل تعاملات گفتمانی: استراتژی‌های هژمونیک‌سازی بهشتی

استراتژی	تعریف	کارکرد در گفتمان بهشتی	نمونه‌های عینی	نتیجه
مفصل‌بندی	اتصال	دال‌های	ساخت شبکه معنایی منسجم: عدالت + کرامت + ظلم‌ستیزی + اعتدال + توسعه	تثبیت معنایی: دال مرکزی از طریق اتصال به دال‌های دیگر
غیریت‌سازی	تعریف «دیگری» در تقابل با آن و تثبیت هویت خود	برجسته‌سازی لیبرال‌دموکراسی؛ استفاده از نقدهای درون‌گفتمانی غربی (رالز، هابرماس، میل)	«هر جا گفتند دین... هست و عدالت جمعی نیست، بدانید که دین... دروغین است» ← (7) «اتصال دین و عدالت»	تمایزسازی مردم‌سالاری دینی در تقابل با لیبرال‌دموکراسی هویت خود را می‌یابد
نهادینه‌سازی	تبدیل گفتمان نظری به ساختار نهادی و قانونی	تدوین قانون اساسی ج.ا.ا. (۱۳۵۸): اصول ۱، ۶، ۸، ۱۹-۴۲، ۵۶، ۵۷؛ ساختار ولایت فقیه + نهاد‌های منتخب	قانون اساسی: «نظام جمهوری اسلامی ایران بر اساس... ولایت امر و امامت مستمر... و اداره امور کشور با اتکا به آرای عمومی (16)»	تبدیل نظریه به عمل: گفتمان از ایده انتزاعی به واقعیت زیسته تبدیل می‌شود
جذب انتخابی	جذب عناصر مثبت از گفتمان‌های رقیب	از لیبرالیسم: مشارکت مردمی، حقوق شهروندی؛ از عدالت‌خواهی، ضد استعمار؛ از سنت‌گرایی: محوریت دین	بهشتی: «انسان از چنان کرامت و عزتی برخوردار است که جان، مال، حقوق، مسکن، مقام، آبرو و شغل او... مصون است» (حقوق شهروندی از لیبرالیسم) + «هر گونه... سلطه‌گری و سلطه‌پذیری را... نفی می‌کند» (ضد استعمار از چپ) (7)	غنا‌ی گفتمانی: مردم‌سالاری دینی جامع‌تر از هر یک از گفتمان‌های رقیب
طرد انتخابی	طرد عناصر منفی از گفتمان‌های رقیب	از لیبرالیسم: طرد سکولاریسم، فردگرایی افراطی؛ از مارکسیسم: طرد الحاد، مادی‌گری؛ از سنت‌گرایی: طرد انفعال سیاسی، نفی نقش مردم	بهشتی هیچ‌گاه سکولاریسم لیبرال یا الحاد مارکسیستی یا انفعال سنت‌گرایی را نپذیرفت.	پالایش گفتمانی: حذف عناصر ناسازگار با مبانی اسلامی و نیازهای جامعه ایران

این جدول نشان می‌دهد که هژمونیک‌شدن گفتمان مردم‌سالاری دینی بهشتی نه نتیجه یک فرآیند تصادفی، بلکه محصول استراتژی‌های گفتمانی هوشمندانه و سیستماتیک بود. بهشتی با استفاده از پنج استراتژی مفصل‌بندی، غیریت‌سازی، نهادینه‌سازی، جذب انتخابی و طرد انتخابی، توانست گفتمان خود را از یک گفتمان حاشیه‌ای به گفتمان مسلط تبدیل کند. مهم‌ترین عامل موفقیت او، نهادینه‌سازی بود که گفتمان را از سطح نظری به سطح عملی تبدیل کرد و امکان تجربه زیسته آن را برای مردم فراهم ساخت.

مردم‌سالاری دینی در بازتاب آرای استاد مطهری

استاد مطهری در فاصله زمانی دهه‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ش، در بستری می‌اندیشید و می‌نوشت که سه گفتمان رقیب در آن به‌شدت در حال رقابت هژمونیک بودند: نخست، گفتمان اقتدارگرای سلطنتی که هرگونه مشارکت سیاسی را در چارچوب نهادهای دولتی محدود و کنترل‌شده تعریف می‌کرد؛ دوم، گفتمان مارکسیستی - مادی‌گرا که آزادی و عدالت را در قالب مفاهیم سکولار و طبقاتی صورت‌بندی می‌کرد؛ و سوم، گفتمان غرب‌گرای لیبرال که دموکراسی را انحصاراً محصول تجدد اروپایی می‌دانست و آن را با دین‌زدایی ملازم می‌شمرد. در چنین فضای گفتمانی‌ای بود که مطهری ضرورت یافت تا با بازسازی مفهومی دقیق، گفتمانی بدیل صورت‌بندی کند که نه تسلیم دیکتاتوری دینی باشد، نه خاضع سکولاریسم غربی، و نه مجذوب ماتریالیسم شرقی. این موقعیت‌یابی سه‌گانه است که منطبق درونی و ساختار استراتژیک متون او را شکل داده است. از این منظر، آرای مطهری را می‌توان یک «کنش گفتمانی» آگاهانه دانست که درصدد است فضای گفتمانی مسدودشده را بگشاید و «دموکراسی» را از چنگ دو رقیب، یعنی سکولاریسم و استبداد توجیه‌شده با دین، رها سازد.

جدول ۲. نقشه گفتمان‌های رقیب و موضع‌گیری مطهری در برابر هر یک به‌صورت تطبیقی

محور تحلیل	گفتمان سکولار - لیبرال غربی	گفتمان اقتدارگرای سلطنتی	گفتمان مطهری (مردم‌سالاری دینی)
خاستگاه آزادی	حقوق طبیعی مستقل از دین	عطیه دولت/ملوکانه	حق الهی - فطری انسان
منشأ مشروعیت	قرارداد اجتماعی افقی	اراده حاکم/نهاد سلطنت	الهی - مردمی (دو بُعدی)
نسبت دین و دموکراسی	تعارض ذاتی	بی‌ربطی/ابزاری بودن	هم‌افزایی ذاتی
جایگاه مردم	شهروند حقوقی	رعیت/تابع	خلیفه الهی و صاحب حق
ولایت فقیه	نفی کامل	بی‌ربط	ولایت ایدئولوژیک انتخابی
حدود آزادی	آزادی مطلق (از جمله رهایی حیوانی)	آزادی محدود به صلاح‌دید دولت	آزادی انسانی (بر اساس استعدادهای فطری)

این جدول به‌خوبی نشان می‌دهد که مطهری در «فضای بینابینی» میان دو قطب رقیب، گفتمانی بدیل صورت‌بندی می‌کند که از هر دوی آن‌ها متمایز است. مهم‌ترین نوآوری گفتمانی او، «دو بُعدی کردن مشروعیت» است: مشروعیت حکومت نه صرفاً الهی - انتصابی است (که به استبداد دینی می‌انجامد) و نه صرفاً مردمی - قراردادی (که به سکولاریسم می‌انجامد)، بلکه «الهی - مردمی» است؛ آنجا که می‌نویسد: «حق شرعی امام از وابستگی قاطع مردم به اسلام به‌عنوان یک مکتب و یک ایدئولوژی ناشی می‌شود... و حق عرفی همان حق حاکمیت ملی مردم است که آن‌ها باید فرد مورد تأیید را انتخاب کنند» (۷).

تحلیل گفتمان آرای مطهری نشان می‌دهد که او یک «گفتمان سوم» را تأسیس کرد که نه تسلیم دیکتاتوری توجیه‌شده با دین بود، نه مجذوب دموکراسی سکولار بی‌ریشه. این گفتمان، مردم‌سالاری را با اتکا به چهار اصل توحید، عدالت، امامت و اجتماع مدنی، از درون سنت اسلامی استخراج و بازسازی کرد. مطهری با یک «مفصل‌بندی» دقیق، «آزادی» را با «توحید»، «حاکمیت مردمی» را با «خلافت الهی»، و «ولایت فقیه» را با «دموکراسی ایدئولوژیک» در یک پیوستار معنایی هماهنگ پیوند داد. نتیجه این تلاش، صورت‌بندی یک «مردم‌سالاری اصولی» بود که در آن، منشأ مشروعیت (الهی) از روش اعمال حاکمیت (مردمی - انتخابی) جدا می‌شد؛ همان تفکیکی که بعدها به یکی از مبانی نظری جمهوری اسلامی تبدیل شد و نشان‌دهنده عمق تأثیر این گفتمان در نظم گفتمانی دوره مورد مطالعه است.

تحلیل گفتمان اندیشه سیاسی امام خمینی

آرای امام خمینی در بازه‌ای تولید شدند که جامعه ایران در آستانه یک گسست تاریخی بنیادین قرار داشت. در این دوره، سه گفتمان رقیب در رقابتی هژمونیک با یکدیگر دست‌وپنجه نرم می‌کردند: نخست، گفتمان اقتدارگرای سلطنتی که مشارکت سیاسی مردم را در چارچوب نهادهای

کنترل شده محدود می‌کرد و آزادی را «اعطایی» از جانب قدرت تلقی می‌نمود؛ دوم، گفتمان مارکسیستی که آزادی و عدالت را در قالب مفاهیم طبقاتی - مادی صورت‌بندی می‌کرد؛ و سوم، گفتمان لیبرال - غربی که دموکراسی را انحصاراً محصول مدرنیته اروپایی می‌دانست و آن را از هر بار دینی تهی می‌شمرد. امام خمینی (ره) در این فضای گفتمانی پرتنش، نه تنها یک موضع‌گیری سیاسی، بلکه یک «کنش گفتمانی» بنیادین انجام داد: ساختارشکنی از هر سه گفتمان رقیب و صورت‌بندی گفتمانی بدیل که در آن، «مردم» فاعل تاریخی اصلی، «اسلام» منبع مشروعیت، و «جمهوری اسلامی» شکل نهادی محقق‌کننده این پیوند است.

از منظر «شرایط مصرف» متن نیز باید توجه داشت که مخاطبان اصلی این گفتمان، توده‌های مردم از اقشار گوناگون بودند؛ از کاسب بازاری و روحانی حوزوی تا دانشجوی دانشگاهی و کارگر کارخانه. این تنوع مخاطب، مستقیماً بر شکل زبانی، سطح مفهومی و راهبردهای بلاغی امام تأثیر گذاشته و انتخاب «زبان ساده بازاری» را به‌مثابه یک استراتژی گفتمانی آگاهانه توضیح می‌دهد. چنان‌که در متن مورد تحلیل آمده است، امام به‌طور عمده از سه ابزار «گزینش واژگانی»، «زبان ساده بازاری» و «تعریض» در جهت حاشیه‌رانی گفتمان رقیب و برجسته‌سازی گفتمان خودی بهره می‌گرفت.

جدول ۳. تحلیل نظم گفتمانی: نقشه تقابل‌ها و جایگاه امام

محور تحلیل	گفتمان سلطنتی	گفتمان لیبرال - غربی	گفتمان مارکسیستی	گفتمان مردم‌سالاری دینی (امام)
خاستگاه آزادی	عطیه دولت/ملوکانه	حقوق طبیعی مستقل از دین	پیامد ساختار طبقاتی	عطیه الهی/حق فطری
منشأ مشروعیت	نهاد سلطنت/شخص شاه	قرارداد اجتماعی سکولار	ضرورت تاریخی - طبقاتی	الهی - مردمی (دو بُعدی)
نسبت دین و دموکراسی	بی‌ربط یا ابزاری	تعارض/جدایی	تعارض کامل	هم‌افزایی و درهم‌تنیدگی
جایگاه مردم	رعیت تحت هدایت	شهروند حقوقی سکولار	طبقه تاریخی	فاعل الهی/«تصمیم‌گیر نهایی»
دموکراسی	شعار تزئینی	الگوی جهانی	پوشش سرمایه‌داری	بازتعریف اسلامی/نسخه اصیل
آزادی	محدود به تصویب قدرت	بی‌قید در حوزه فردی	محدود به منافع طبقاتی	انسانی/در حدود شریعت

این نقشه به‌وضوح نشان می‌دهد که گفتمان امام نه تسلیم هیچ‌یک از گفتمان‌های رقیب است و نه صرفاً ترکیبی از آن‌ها، بلکه یک «گفتمان سوم» کاملاً مستقل است که از هر سه گفتمان رقیب در عین حال متمایز و با آن‌ها در تقابل است. مهم‌ترین دستاورد این گفتمان، «تثبیت معنایی» اراده مردم به‌عنوان یک «حق الهی»، نه یک «تفویض ملوکانه» یا یک «قرارداد سکولار» است.

بر اساس تحلیل گفتمانی صورت‌گرفته، می‌توان سهم خاص گفتمان امام خمینی (ره) را در نظم گفتمانی دوره مورد مطالعه در چند محور صورت‌بندی کرد: نخست، «تملک معنایی» از مفهوم دموکراسی؛ با استخراج آن از انحصار گفتمان غربی و بازتعریف آن در درون گفتمان اسلامی. دوم، «جابجایی فاعلیت»؛ با قرار دادن «مردم» - نه به‌عنوان موضوع سیاست، بلکه به‌عنوان فاعل اصلی - در کانون گفتمان. سوم، «راهبرد تعریض» به‌عنوان شیوه غیریت‌سازی با حفظ مشروعیت؛ به این معنا که امام به‌جای رویارویی مستقیم، از طریق کنایه و اشاره، گفتمان رقیب را به حاشیه رانده و گفتمان خود را برجسته ساخته است. چهارم، ارائه یک «الگوی دو بُعدی مشروعیت» که در آن، خاستگاه الهی حکومت با مقبولیت مردمی آن در ساختار «جمهوری اسلامی» تلفیق و تثبیت شده است. این چهار دستاورد گفتمانی، امام خمینی (ره) را به‌عنوان بنیان‌گذار یک گفتمان هژمونیک جدید در عرصه فقه سیاسی شیعه معرفی می‌کند که تأثیر آن، فراتر از مرزهای جغرافیایی ایران در کل جهان اسلام طنین‌انداز شده است.

تحلیل گفتمان اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در یک موقعیت منحصربه‌فرد تاریخی سخن می‌گوید: او هم‌زمان عالم دینی، رهبر سیاسی یک نظام در حال تثبیت، و نظریه‌پرداز یک «الگوی بدیل» در برابر نظم بین‌المللی مسلط است. این سه گانگی، «شرایط تولید» متون او را پیچیده می‌کند. بیانات مورد تحلیل در

این رساله، طیف زمانی گسترده‌ای از ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۳ را پوشش می‌دهند؛ این گستره زمانی نشان می‌دهد که گفتمان حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در قبال لیبرال‌دموکراسی، نه یک موضع‌گیری مقطعی، بلکه یک موضع ساختاری و پایدار است که در طول زمان تعمیق و انسجام یافته است. از منظر فرکلاف، متون حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در دو سطح «رویه‌گفتمانی» عمل می‌کنند: نخست، در سطح «تولید»، این متون در مناسبت‌های گوناگون (دیدار با دانشجویان، نماز جمعه، دیدار با مجلس خبرگان، پیام به تشکل‌های دانشجویی اروپا) تولید می‌شوند؛ این تنوع مخاطب، نشان می‌دهد که گفتمان او خطاب به طیف‌های مختلف اجتماعی طراحی شده است. دوم، در سطح «مصرف»، این متون در فضای تقابل آشکار میان جمهوری اسلامی و غرب مصرف می‌شوند؛ یعنی هر بیانی درباره لیبرال‌دموکراسی، هم‌زمان هم مخاطب داخلی (تثبیت هویت) و هم مخاطب خارجی (چالش با هژمونی غرب) دارد.

مهم‌ترین ویژگی شرایط تولید این متون، هم‌زمانی آن‌ها با رویدادهای جهانی است که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای آن‌ها را شواهد تجربی نقد خود تلقی می‌کند: بحران مالی ۲۰۰۸، جنبش وال‌استریت ۲۰۱۱، بهار عربی، فاجعه غزه، و اعتراضات دانشجویی آمریکا و اروپا در ۲۰۲۴. این رویدادها در گفتمان حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نقش «شاهد تاریخی» دارند: آن‌ها نه فقط تأیید، بلکه «اثبات تجربی» نقد او بر لیبرال‌دموکراسی هستند.

جدول ۴. تحلیل نظم گفتمانی: نقشه تقابل‌ها و جایگاه «راه سوم»

محور	لیبرال‌دموکراسی غربی	کمونیسم/سوسیالیسم	مردم‌سالاری دینی (جمهوری اسلامی)
مبنای فلسفی	سکولاریسم، لیبرالیسم فردی	ماتریالیسم، دیالکتیک	توحید، اسلام ناب
نقش دین	حوزه خصوصی، جدا از سیاست	ضد دین	بنیاد نظام سیاسی
منشأ مشروعیت	قرارداد اجتماعی سکولار	طبقه کارگر/حزب	الهی - مردمی («رأی مردم + اسلام»)
نسبت با استعمار	ذاتاً استعماری (بنا بر نقد آیت‌الله خامنه‌ای)	استبداد داخلی	ضد استکبار، ضد استعمار
نتیجه اجتماعی	نابرابری، بحران اخلاقی، تسلط یک درصد	دیکتاتوری یک‌حزبی	عدالت، معنویت، آزادی در چارچوب دین
ادعا درباره مردم	مردم حاکم‌اند (اما در عمل «یک درصد» حکومت می‌کنند)	مردم آزادند (اما «حزب» تصمیم می‌گیرد)	مردم واقعاً حاکم‌اند («متکی به آراء و عواطف مردم»)
وضعیت فعلی	در بحران («بن‌بست فکری»)	منسوخ («مارکسیسم دیگر وجود ندارد»)	در حال پیشرفت («مسیر آینده تاریخ»)

این نقشه، موقعیت گفتمانی آیت‌الله خامنه‌ای را در «فضای بین دو گفتمان منسوخ» قرار می‌دهد. گفتمان او ادعا می‌کند که هم کمونیسم و هم لیبرال‌دموکراسی «شکست خورده‌اند» و «راه سوم» اسلامی تنها مسیر باقی‌مانده است. او صریحاً این ادعا را بیان می‌کند: «امروز نه مارکسیسم جاذبه دارد، نه لیبرال‌دموکراسی غرب جاذبه دارد... امروز در میان امت اسلامی، بیشترین جاذبه متعلق است به اسلام» (۷).

تحلیل گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای نشان می‌دهد که «مردم‌سالاری دینی» نه فقط یک موضع «سلبی» (نفی لیبرال‌دموکراسی)، بلکه یک موضع «ایجابی» (تثبیت الگوی بدیل) است. این بُعد ایجابی چند ویژگی اصلی دارد:

نخست: جمهوری به‌عنوان مفهوم اسلامی. آیت‌الله خامنه‌ای تأکید می‌کند که «جمهوری مال اسلام است، وام‌گرفته‌ی از غرب نیست» و ارائه می‌دهد: «اینکه امام روی رأی مردم این همه تأکید می‌کند، این ناشی است از معرفتی که به مسئله‌ی اسلام داشت» (۷). این بازگشت به «اسلام» به‌عنوان منشأ مردم‌سالاری، یک «بومی‌سازی گفتمانی» است.

دوم: تعریف دقیق محتوای مردم‌سالاری دینی. آیت‌الله خامنه‌ای می‌گوید: «آزادی و حقوق اجتماعی» منهای «لیبرالیسم»، و «برابری» منهای «مارکسیسم»، و «نظم» منهای «فاشیسم غرب» (17). این فرمول سه‌گانه، مردم‌سالاری دینی را به‌عنوان ترکیبی می‌نمایاند که ارزش‌های هر سه نظام را بدون مشکلات آن‌ها دارد.

سوم: اثبات تجربی از طریق ۲۸ سال انتخابات. آیت‌الله خامنه‌ای می‌گوید: «بیست و هشت سال است که این ملت هر سال به‌طور متوسط یک انتخابات دارد؛ انتخابات آزاد، انتخابات از روی عقلانیت، انتخابات با حضور گسترده‌ی مردم، دارای نوسان، با حضور گرایش‌های مختلف» (16). این «شاهد مثال تجربی»، مردم‌سالاری دینی را از سطح «ادعای نظری» به سطح «واقعیت اثبات‌شده» ارتقا می‌دهد.

تحلیل‌گفتمان حضرت آیت‌الله خامنه‌ای چند نتیجه مهم به‌دست می‌دهد:

ناظر به هدف اول (مواجهه با مفاهیم مدرن دموکراتیک): حضرت آیت‌الله خامنه‌ای یک «جذب انتقادی» انجام می‌دهد: او «مردم‌سالاری» و «آزادی» را می‌پذیرد، اما آن‌ها را از «لیبرال‌دموکراسی» جدا می‌کند. این استراتژی، پیچیده‌ترین شکل «بازتولید» مفاهیم مدرن در دستگاه اسلامی است؛ نه طرد کامل (مانند شیخ فضل‌الله)، نه پذیرش کامل، بلکه «تصاحب انتقادی».

ناظر به هدف پنجم (هم‌افزایی حاکمیت الهی و مقبولیت مردمی): حضرت آیت‌الله خامنه‌ای بیانی صریح از این هم‌افزایی دارد: «جمهوری اسلامی هم جمهوری است، یعنی متکی به آرای مردم است؛ هم اسلامی است، یعنی متکی به شریعت الهی است.» این فرمول، راهبرد اصلی «هم‌افزایی» را در یک جمله کوتاه خلاصه می‌کند.

ناظر به هدف ششم (تجویز یا امضا): حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از موضع «امضای مشروط» دفاع می‌کند: شکل‌های عقلایی مشارکت مردمی (انتخابات، احزاب، آزادی بیان) پذیرفته می‌شوند، اما نه در چارچوب «لیبرال‌دموکراسی»، بلکه در چارچوب «اسلام».

ناظر به هدف هفتم (تحلیل تطبیقی): گفت‌وگو حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، شفاف‌ترین و مستندترین «تحلیل تطبیقی» را در میان علمای مورد مطالعه ارائه می‌دهد. او نه فقط تفاوت‌ها را ذکر می‌کند، بلکه آن‌ها را با شواهد تاریخی، جامعه‌شناختی، و رویدادی مستند می‌کند. این عمق مستندسازی، گفت‌وگو حضرت آیت‌الله خامنه‌ای را به یک «سند نظری کامل» برای تحلیل تطبیقی مردم‌سالاری دینی و دموکراسی غربی تبدیل می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل گفت‌وگو مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر، با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مردم‌سالاری در اندیشه این متفکران، نه به‌عنوان مفهومی صرفاً وارداتی و برگرفته از دموکراسی غربی، بلکه به‌عنوان مفهومی بازتعریف‌شده در چارچوب مبانی اسلامی، فقه سیاسی شیعه و تجربه تاریخی جامعه ایران صورت‌بندی شده است.

نخستین نتیجه پژوهش آن است که در اندیشه علمای مورد مطالعه، مردم‌سالاری و دین در تقابل ذاتی با یکدیگر قرار ندارند. برخلاف برداشت‌هایی که دموکراسی را تنها در قالب سکولار آن فهم می‌کنند، این متفکران کوشیده‌اند الگویی از مردم‌سالاری ارائه دهند که در آن رأی، مشارکت و حضور مردم با شریعت، ولایت، عدالت و مشروعیت الهی پیوند برقرار می‌کند. در این گفت‌وگو، مردم نقش تشریفاتی ندارند، بلکه در تحقق، استمرار و کارآمدی حکومت دینی جایگاهی اساسی دارند.

در اندیشه امام خمینی، مردم‌سالاری در قالب نظریه جمهوری اسلامی معنا می‌یابد؛ الگویی که از یک‌سو بر اسلامیت نظام و حاکمیت احکام الهی تأکید دارد و از سوی دیگر، رأی مردم را در تعیین نوع حکومت، انتخاب مسئولان و استمرار نظام سیاسی ضروری می‌داند. در این دیدگاه، مشروعیت

نهایی حکومت از دین و ولایت الهی سرچشمه می‌گیرد، اما تحقق عینی و اجتماعی حکومت بدون پذیرش، حضور و مشارکت مردم امکان‌پذیر نیست. بنابراین، امام خمینی میان مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی رابطه‌ای مکمل برقرار می‌کند.

در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، مفهوم مردم‌سالاری دینی صورت‌بندی روشن‌تر و نهادی‌تری پیدا می‌کند. ایشان مردم‌سالاری دینی را نه ترکیبی تصنعی از دین و دموکراسی، بلکه برخاسته از متن تعالیم اسلامی می‌داند. در این گفت‌وگو، مردم‌سالاری دینی بر دو پایه استوار است: نخست، حاکمیت ارزش‌ها و احکام اسلامی؛ دوم، حضور واقعی مردم در انتخاب، نظارت، مشارکت و تعیین سرنوشت سیاسی. از این منظر، انتخابات، شوراها، مشارکت عمومی و پاسخ‌گویی مسئولان، صرفاً ابزارهای سیاسی مدرن نیستند، بلکه بخشی از منطق حکومت اسلامی به شمار می‌آیند.

در اندیشه شهید بهشتی، مردم‌سالاری بیش از هر چیز با مفاهیمی مانند کرامت انسان، آزادی، مسئولیت اجتماعی، عدالت و مشارکت آگاهانه پیوند می‌خورد. بهشتی تأکید دارد که انسان در نگاه اسلامی موجودی مختار و مسئول است و از همین رو، نمی‌توان جامعه اسلامی را بدون حضور فعال و آگاهانه مردم سامان داد. در گفت‌وگو، حکومت اسلامی باید زمینه رشد، انتخاب، مشارکت و نظارت مردم را فراهم کند و قدرت سیاسی نیز باید در برابر جامعه پاسخ‌گو باشد. بنابراین، مردم‌سالاری در اندیشه بهشتی جنبه‌ای نهادی و اخلاقی دارد و با تربیت سیاسی و اجتماعی شهروندان پیوند می‌خورد.

در اندیشه شهید مطهری نیز مردم‌سالاری در نسبت با آزادی، عدالت، حق انتخاب و مسئولیت انسان تحلیل می‌شود. مطهری ضمن نقد دموکراسی غربی، به‌ویژه از جهت نسبی‌گرایی اخلاقی و جدایی آن از ارزش‌های الهی، اصل مشارکت مردم و حق انتخاب آنان را نفی نمی‌کند. او معتقد است که اسلام با استبداد، تحمیل و نفی اراده مردم سازگار نیست و حکومت دینی باید بر پایه آگاهی، انتخاب و پذیرش عمومی شکل گیرد. در نگاه مطهری، آزادی و مردم‌سالاری زمانی ارزشمندند که در مسیر رشد انسان، عدالت و ارزش‌های الهی قرار گیرند.

بر اساس تحلیل گفت‌وگویی انجام‌شده، می‌توان گفت که دال مرکزی در اندیشه این چهار متفکر، مردم‌سالاری دینی است؛ اما این دال در هر اندیشه با مفاهیم متفاوتی مفصل‌بندی می‌شود. در گفت‌وگو، امام خمینی، مردم‌سالاری با جمهوری اسلامی، ولایت فقیه، تکلیف سیاسی و رأی مردم پیوند دارد. در گفت‌وگو آیت‌الله خامنه‌ای، با نظام‌سازی اسلامی، مشارکت عمومی، انتخابات و استقلال از الگوی لیبرال دموکراسی معنا می‌یابد. در اندیشه شهید بهشتی، با کرامت انسان، آزادی، عدالت، مسئولیت و نهادسازی همراه است. در اندیشه شهید مطهری نیز با آزادی، عدالت، اختیار انسان، نقد استبداد و نقد دموکراسی غربی پیوند برقرار می‌کند.

یافته مهم دیگر پژوهش آن است که این متفکران، اگرچه از مردم‌سالاری دفاع می‌کنند، اما آن را با اراده مطلق و بی‌قید انسان یکی نمی‌دانند. در نگاه آنان، رأی و خواست مردم اهمیت بنیادین دارد، اما این رأی باید در چارچوب ارزش‌های الهی، عدالت، شریعت و مصالح عمومی معنا شود. از این جهت، مردم‌سالاری دینی با لیبرال دموکراسی غربی تفاوت اساسی دارد؛ زیرا در الگوی غربی، خواست اکثریت یا قرارداد اجتماعی می‌تواند منبع نهایی مشروعیت تلقی شود، اما در اندیشه علمای مورد مطالعه، اراده مردم در کنار و در ذیل هدایت الهی، عدالت و شریعت معنا پیدا می‌کند. همچنین، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در اندیشه این متفکران، مردم‌سالاری صرفاً به انتخابات محدود نمی‌شود. انتخابات یکی از مهم‌ترین جلوه‌های مردم‌سالاری است، اما همه آن نیست. مردم‌سالاری در این گفت‌وگو شامل مشارکت سیاسی، نظارت عمومی، مسئولیت‌پذیری مردم، پاسخ‌گویی حاکمان، عدالت اجتماعی، آزادی مشروع و حضور فعال جامعه در تعیین سرنوشت خویش است. بنابراین، مردم‌سالاری دینی مفهومی چندبعدی است که هم بعد سیاسی دارد، هم بعد فقهی، هم بعد اخلاقی و هم بعد اجتماعی.

از منظر تاریخی نیز می‌توان نتیجه گرفت که اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر، به‌ویژه در آثار امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری، از مرحله نقد استبداد و دفاع کلی از مشارکت مردم عبور کرده و به مرحله نهادینه‌سازی مردم‌سالاری در قالب حکومت

دینی رسیده است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، نهاد انتخابات، مجلس، شوراها و اصل مشارکت عمومی، نمودهای نهادی این تحول گفتمانی به شمار می‌روند. در این معنا، مردم‌سالاری دینی تنها یک بحث نظری نیست، بلکه به الگویی برای سازمان‌دهی قدرت سیاسی تبدیل شده است.

در جمع‌بندی نهایی، می‌توان گفت که گفتمان مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی - فقهی علمای شیعه در دوره معاصر، گفتمانی مستقل، دینی و بومی است که از یک سو با استبداد، تمرکز قدرت و حذف مردم مخالفت می‌کند و از سوی دیگر، با دموکراسی سکولار و اراده‌گرایی مطلق انسانی نیز مرزبندی دارد. این گفتمان می‌کوشد میان حاکمیت الهی، شریعت اسلامی، ولایت، عدالت و اراده مردم پیوند برقرار کند. بر این اساس، مردم در اندیشه متفکران مورد مطالعه، نه صرفاً تابع حکومت‌اند و نه منبع مستقل و بی‌قید مشروعیت؛ بلکه رکن تحقق، استمرار، نظارت و کارآمدی حکومت اسلامی به شمار می‌آیند.

بنابراین، پاسخ اصلی پژوهش آن است که مردم‌سالاری در اندیشه امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، شهید بهشتی و شهید مطهری، به صورت مردم‌سالاری دینی صورت‌بندی شده است؛ الگویی که در آن، دین جهت‌دهنده و ارزش‌بخش نظام سیاسی است و مردم، عامل تحقق، انتخاب، مشارکت و پشتیبانی از آن محسوب می‌شوند. این الگو نشان می‌دهد که فقه سیاسی شیعه در دوره معاصر توانسته است در مواجهه با مفاهیم جدیدی چون دموکراسی، مشارکت و حق تعیین سرنوشت، تفسیری نو و درون‌دینی ارائه دهد و آن را در قالب نظری و نهادی جمهوری اسلامی بازنمایی کند.

پیشنهادهای کاربردی

نخستین پیشنهاد کاربردی ناظر به حوزه آموزش عالی و برنامه‌ریزی درسی است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که فقه سیاسی شیعه در دوره مورد مطالعه، نه یک گفتمان یکپارچه، بلکه یک «خانواده گفتمانی» با تنوع نظری بسیار غنی بوده است. با این حال، آموزش اندیشه سیاسی اسلامی در مراکز علمی - چه حوزوی و چه دانشگاهی - اغلب این تنوع را نادیده می‌گیرد و یک روایت خطی و یک‌سویه از تکامل اندیشه سیاسی شیعه ارائه می‌دهد. پیشنهاد می‌شود برنامه‌های درسی رشته‌های علوم سیاسی، جامعه‌شناسی سیاسی، و حقوق عمومی در دانشگاه‌های ایران و مراکز علمی حوزوی، به گونه‌ای بازطراحی شوند که دیدگاه‌های متنوع علمای شیعه - از شیخ فضل‌الله نوری تا حائری یزدی، از خوبی تا صدر - را به صورت تطبیقی و با روش تحلیل گفتمان معرفی کنند. این رویکرد، دانشجویان را قادر می‌سازد تا منطق درونی هر جریان را از درون خود آن بفهمند، نه از طریق تحمیل یک چارچوب ارزشی از بیرون. چنین آموزشی، ظرفیت تفکر انتقادی و تحمل تنوع فکری را در میان نسل آینده پژوهشگران و سیاست‌گذاران تقویت می‌کند و از قطبی‌شدن غیرسازنده گفت‌وگوهای سیاسی - دینی جلوگیری می‌نماید.

دومین پیشنهاد کاربردی در حوزه گفت‌وگوی بین‌تمدنی و دیپلماسی فرهنگی قرار دارد. تحلیل تطبیقی انجام‌شده در این پژوهش نشان داد که میان مردم‌سالاری دینی و الگوهای دموکراسی غربی، نه تقابل مطلق وجود دارد و نه انطباق کامل، بلکه نقاط اشتراک و افتراق مشخصی قابل شناسایی است. این یافته، ظرفیت مهمی برای گفت‌وگوی تمدنی ایجاد می‌کند. پیشنهاد می‌شود نهادهای مسئول در حوزه دیپلماسی عمومی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - از جمله وزارت امور خارجه، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، و مراکز پژوهشی مرتبط - از یافته‌های این نوع پژوهش‌های تطبیقی برای تولید محتوای علمی - تبیینی استفاده کنند که نقاط اشتراک میان ارزش‌های دموکراتیک و مردم‌سالاری دینی را برای مخاطبان بین‌المللی توضیح می‌دهد. همچنین، پیشنهاد می‌شود که در چارچوب برنامه‌های تبادل علمی، کرسی‌های مشترک پژوهشی میان دانشگاه‌های ایران و مراکز علمی معتبر بین‌المللی در حوزه مطالعات تطبیقی دموکراسی و فقه سیاسی شیعه ایجاد شود. این کرسی‌ها می‌توانند فضای

گفت‌وگوی علمی دوسویه‌ای فراهم آورند که هم به غنی‌سازی ادبیات نظری دموکراسی در سطح بین‌المللی کمک کند و هم به اصلاح سوءبرداشت‌های رایج درباره ماهیت مردم‌سالاری دینی بینجامد.

سومین پیشنهاد به حوزه مطالعات اسلامی معاصر در جهان عرب و جوامع مسلمان مربوط می‌شود. یافته‌های این پژوهش نشان داد که تجربه ایران در تکامل مفهوم مردم‌سالاری در اندیشه سیاسی شیعه، منحصر به فرد نیست و فقهای نظیر صدر، مغنیه، شمس‌الدین و فضل‌الله لبنانی - که همگی در بافتار عراق و لبنان می‌اندیشیدند - نیز مسیرهای مشابهی را طی کرده‌اند. این یافته نشان می‌دهد که تکامل مردم‌سالاری دینی یک پدیده منحصر به ایران نیست، بلکه یک روند فکری فراملی در درون تشیع عربی نیز رخ داده است. پیشنهاد می‌شود مراکز پژوهشی حوزه مطالعات اسلامی در ایران - از جمله پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، و دانشگاه‌های مرتبط - برنامه‌های پژوهشی تطبیقی طراحی کنند که تجربه‌های موازی تکامل مردم‌سالاری دینی در جوامع مختلف شیعی را با یکدیگر مقایسه و از دستاوردهای یکدیگر بیاموزند. این تبادل علمی، هم به غنی‌شدن نظری هر یک از این تجربه‌ها کمک می‌کند و هم به تقویت همبستگی علمی - فکری میان مراکز پژوهشی جهان اسلام می‌انجامد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Held D. Democracy. Norouzi A, editor. Tehran: Tarh-e No; 2006.
2. Biesta G. Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy. London: Routledge; 2016.
3. Schmitter PC, Karl TL. What democracy is... and is not. Journal of Democracy. 1991;2(3):75-88.
4. Freedom H. Freedom in the World 2021: Democracy under Siege. Washington, DC: Freedom House, 2021.
5. Bashiriyeh H. Political Sociology. Tehran: Ney; 2003.
6. Shahriari H. Measuring democracy indicators in the Islamic Republic of Iran, 1979-2013. Strategic Policy Research. 2019;8(31):41-80.
7. Ayvazi MR. A comparison of religious democracy and liberal democracy. Development Strategy. 2010;6(1):281-91.
8. Mitchell T. Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil. London and New York: Verso; 2009.
9. Jalaeipour H. Sociology of Social Movements: With Emphasis on the Reform Movement in Iran. Tehran: Tarh-e No; 2004.
10. Shafiei Seifabadi M, Bagheri Dolatabadi A. A study of two readings of democracy in contemporary Iranian religious thought currents. History of Islam and Iran. 2020;30(46):117-41.
11. Etaat J, Mousavi Z, Nosrati M. Geopolitical Foundations of Democracy in Iran. Tehran: Entekhab Publications; 2013.
12. Arblaster A. Democracy. Mardiha M, editor. Tehran: Ketabsaray-e Nik; 2006.
13. Ranjbar M. Foundations and Models of Democracy in the Contemporary World. Tehran: Iranian Civilization; 2011.

14. Ghaderi H. Political Thought in the Twentieth Century: Democracy. Tehran: SAMT; 2006.
15. Ghavam A. A Critique of Modernization and Development Theories. Tehran: Shahid Beheshti University Press; 2005.
16. Shahriari M. Foundations and Principles of Democracy in the Contemporary World. Tehran: Ney; 2019.
17. Ayvazi MM. Religious Democracy: Nature, Foundations, and Components. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought Publishing Organization; 2010.
18. Abrahamian E. Iran Between Two Revolutions: From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution. Firouzmand K, Shamsavari H, Modirshanechi M, editors. Tehran: Nashr-e Markaz; 2013.
19. Bashiriyeh H. Lessons from Democracy for Everyone. Tehran: Negah-e Moaser; 2001.